

מקורות

לתולדות עם ישראל

יהדות בבל ומוסדותיה

ישעיהו גפני

מרכז זלמן שזר

לתולדות ישראל

מקורות לתולדות עם ישראל

ספר ב'

ישעיהו גפני

יהדות בבל ומוסדותיה בתקופת התלמוד

ישעיהו גפני

יהדות בבל ומוסדותיה בתקופת התלמוד

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

ירושלים • תשמ"ז

סדרת מקורות בתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

**המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר
פרופ' ראובן בונפיל, פרופ' משה בר, ד"ר ישראל ברטל, פרופ' יוסף הקר
צבי יקותיאל, ד"ר שלמה נצר
מרכז המערכת: יצחק כהן
התקין והביא לדפוס: מאיר חובב**

**כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר**

תוכן

הקדמה	7
מבוא	9
מקורות למבוא	21
ראשות הגולה	53
מקורות לראשות הגולה	60
השיבות	79
מקורות לפרק השיבות	88
הערות לפרקי הפתיחה	105
ביבליוגראפיה	117

הקדמה

בדור אחרון החלו חוקרי תורה שבעל פה ליתן דעתם גם לחיבורי מבואות בעבור המתחיל בלימוד התלמוד. "המתחיל" — לא במשמע של תינוקות של בית רבן, אלא דווקא הקורא המשכיל, אשר בשל סיבות שונות לא זכה לגירסא דינקותא והוא מבקש לעמוד גם על התפתחויות בחקר התלמוד. את המבואות הללו ייחדו בדרך כלל לשאלת התהוותה הספרותית של התורה שבעל פה. ברם, דומה כי לתמונה העולה מהם ראוי להוסיף גם פרקי היסטוריה קצרים, המציגים את הרקע הפוליטי והחברתי שעליו נתגבשו יצירות מכריעות בתולדות אומה.

בחיבור זה ביקשתי לשרטט קווי יסוד לאופיה של הקהילה היהודית בבבל והנהגתה בתקופת התלמוד. אין הסקירה מתיימרת להקיף את מכלול הבעיות הקשורות לתולדות יהודי בבל, אלא להעמיד את הקורא על המצב המדיני והחברתי המיוחד של קהילה זו, תוך עיון במבחר מקורות מן הספרות הרלבנטית.

את הנושא חילקתי לשלושה פרקים, הדנים ברקע ההיסטורי של בבל התלמודית ובמוסדות ההנהגה של הקהילה היהודית המקומית. לתועלתם של לומדים המבקשים להרחיב ידיעותיהם בנושא וכן לצורכי המחקר הוספתי הערות למבואות. אולם, כדי שלא להכביד על הלומד המתחיל, באות ההערות למבואות אלה בסוף הספר. לאחר כל פרק מבוא באים המקורות לנושא הנדון, וככל שצריך עם תרגום ופירוש קצר.

המקורות מן התלמוד הבבלי צוטטו על הרוב על פי הדפוסים הרגילים, אלא שלעיתים העדפתי נוסח של אחד מכתבי היד. במקרים כאלה צויין הדבר בהערות. אשר לקטעי הירושלמי, אלה צוטטו תמיד לפי העימוד שבדפוס ונציה וקרוטושין, ולכן הציון הוא תמיד לפרק, דף ועמוד בדפוסים הללו. המדרשים הובאו בדרך כלל על פי המהדורות המדעיות, ואילו הקטעים מאיגרת רב שרידא גאון הם לפי מהדורתו של ב"מ לוין (חיפה תרפ"א). הקטעים של סדר תנאים ואמוראים, סדר עולם וזוטא וספור נתן הבבלי הובאו לרוב על פי מהדורת א' נויבאור (סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1888—1893) אלא אם כן צוין אחרת. המפה בעמוד 20 היא מן הספר "תולדות עם ישראל", שבהוצאת דביר תל-אביב, והיא נדפסת כאן ברשותו האדיבה של בית ההוצאה.

מבקש אני להודות להנהלת מרכז שזר על עזרתה הנאמנה בכל שלבי הוצאת החיבור. מכיר אני תודה מרובה למורי פרופ' שמואל ספראי, שעבר על החומר כולו לפני מסירתו לדפוס, ואף ליתר מורי בחוגים לתלמוד ולהיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, אשר בוודאי הסבו לבי לראשונה לחלק מן הנושאים הנידונים בחיבור זה.

ישעיהו גפני

בע"ה, תשרי תשל"ה

מבוא

ליהדות בבל יחוד משלה בין קהילות ישראל שבימי הבית השני. היא היתה הקהילה הקדומה ביותר והקהילה הגדולה היחידה מחוץ לתחומי האימפריה הרומית. יחוד זה היו לו תוצאות לא במערך המדיני-פוליטי בלבד, אלא גם בהתפתחות התרבותית והחברתית המיוחדת של יהדות בבל. שכן, היא גם שרויה מחוץ למעגל השפעתה הישירה של התרבות ההלניסטית-רומית, השפעה הניכרת לא רק על שאר תפוצות ישראל כי אם גם על המרכז הלאומי בארץ ישראל. עמידה עצמאית זו איפשרה לה לגבש צורות חיים משלה. לא זו בלבד שבמרוצת השנים תופסת יהדות בבל על מוסדותיה את רסן ההנהגה היהודית העולמית, אלא היא אף מחזירה את תורתה לכל פינות העולם היהודי. התלמוד הבבלי עומד כאבן פינה לקביעת דפוסי חיים יהודיים לדורות.

עיקר עניינו של חיבור זה הוא לסקור את מוסדותיה והתפתחותה של יהדות בבל התלמודית. אולם לסקירה כזאת יש להקדים תיאור קצר על אופין של הממלכות ששלטו בבבל, אשר בתחומיהן פרחת הקהילה היהודית. כמו שנראה, קבעו ממלכות פרתיה ופרס באורח בלתי אמצעי, אם כי כל אחת בדרכה המיוחדת, את אפשרויות התפתחותה של הקהילה היהודית. השפעות אלה ניכרות היטב גם מתוך הספרות התלמודית.

לאחר כיבוש יהודה בשנת 586 לפנה"ס הגיעו לראשונה יהודים מרובים לבבל. תוך זמן קצר הצליחו להשתלב בחיי הכלכלה הפוריים של ארץ הנהרות. אין לנו ידיעות ברורות על תולדות היהודים תחת שלטון פרס האכמנידית (עד 331 לפנה"ס), ואף ידיעותינו על התקופה ההלניסטית-סלווקית שלאחריה (323—140 לפנה"ס) קטועות ומעטות מאד.¹

לענייננו חשוב במיוחד לעמוד על אופיה של ממלכת פרתיה, שכבשה וירשה את בית סלווקוס, שכן בימיה מתחילה הקהילה היהודית ליצור את הדפוסים שעתידיים לשמש לה מאות בשנים, ואף יש בידינו לעקוב לראשונה — ולו במעט — אחר התפתחות זו.

התקופה הפרתית²

את השושלת הפרתית יסד המלך ארשק הראשון בקירוב לשנת 248 לפנה"ס. תחילתה של הממלכה בחבל ארץ הקרוי פרתיה (Parthava), מזרחה לים

הכספי, ואילו התפשטותה באה על חשבון השכנה שבמערב, ממלכת בית סלווקוס ההלניסטית. למעשה, מקבילה התבססותה של הממלכה הפרתית לזו של מדינת יהודה החשמונאית, שכן שני העמים נצלו את התפוררות הממלכה ההלניסטית והלחץ המופעל עליה מצד רומי, על מנת לבצר את מעמדם ולהוסיף לשטחם ככל שהיה בידם. ואמנם, עיקר התפשטותה של מלכות פרתייה באה בימי המלך מיתרידטס הראשון (171—138 לפנה"ס), בן זמנם של האחים החשמונאיים בני מתתיהו. במיתרידטס זה ניתן לראות את מייסודה האמיתי של האימפריה הפרתית, שכן בימיו נכבשו הארצות מדי, בבל, עילם וחלקים מבקטריה. בשנת 141 נכבשה סלווקיה שעל החידקל, ובמרוצת השנים הופכת העיר הסמוכה לה, קטסיפון, לבירת האימפריה. הסלווקיים ניסו אמנם להחזיר שטחים אלה, ואולם כשלונם של אנטיוכוס השביעי סידטס בנסיון להשתלט על מסופוטמיה ובבל (129 לפנה"ס) שם קץ לשאיפות הממלכה ההלניסטית המתפוררת להתגבר על פרתייה. ראוי לציין כי בפלישה סלווקית זו נסתייע סידטס גם בצבא יהודי תחת פיקודו של יוחנן הורקנוס. אולם עם מותו של סידטס חזר הורקנוס ליהודה וביצר גם הוא את עצמאותו ואת ניתוקו מן הממלכה הסלווקית.

הממלכה הפרתית הוסיפה להתבסס גם בימי המלך מיתרידטס השני "הגדול" (123—87 לפנה"ס), אך עם מותו היא הותקפה שוב, הפעם מצד מלכות ארמניה ולאחר מכן גם מצד רומי. בשנים אלה פלש המלך הארמני טיגרנס גם לבבל וגם לארץ ישראל (83 לפנה"ס), ובימיו אף הוגלו יהודים רבים מארץ ישראל לארמניה. המלך הפרתי פראטס השלישי (69—57) הצליח אמנם לשמור על רוב שטחי ממלכתו, ואולם בימיו נפתח מאבק שאת הדיו ירגישו במזרח במשך מאות שנים. צבאות רומי לוטשים עיניהם לאזורים פרתיים, ובראשית שלטונו של אורודס הראשון (57—37 לפנה"ס) עלה בידם להשתלט על מסופוטמיה. ברם, בקרב שנסתיים ב-9 ליוני 53 לפנה"ס איבד המצביא הרומאי קראסוס את כל צבאו באחת המפלות הכבדות שידעו הרומאים, והו קרב חרן (Carrhae) המפורסם. נצחון הפרתים אף הביא לתנופה ולהתפשטותם הזמנית אל מעבר לגבולות הממלכה. בשנים 40—39 הגיעו צבאות פרתייה גם לארץ ישראל, הדיחו את הורקנוס השני מכהונתו ואת הורדוס ומשפחתו מעמדותיהם, והעלו את אנטיגונוס החשמונאי על כס המלוכה ביהודה. הנסיון לעקור את רומי ובעלי בריתה מארץ ישראל לא עלה יפה, ותוך שנתיים שוב השתלט הורדוס על יהודה. ואולם מסתבר כי הנסיון נחרת עמוק בתודעתה של היהדות הארץ-ישראלית, ובמשך דורות משמשת הממלכה הפרתית, ולאחר מכן הממלכה הפרסית, מוקד לספקולאציות על אודות הגאולה הקריבה ומפלתה של רומי. מלחמות רומי—פרתייה הפכו לתופעת קבע במזרח. כך, דרך משל, נוצח מרקוס אנטוניוס בידי

המלך פראטס הרביעי (38—2 לפנה"ס) לאחר שצבא רומי ניסה לחדור לפרתיה מן הצפון, דרך מדי. לעיתים נחרזה ההתעצמות שבין הממלכות סביב שטחים שמחוץ לאימפריה הפרתית, וכך הפכה שאלת ההגמוניה על ארמניה גורם למתיחות מתמדת.

במאה השנייה לספירה שוב החלו הרומיים בסידרת פלישות לתוך ממלכת פרתיה גופה. בסוף ימיו הסתער הקיסר טריינוס (116) על מסופוטמיה, הצליח לכבשה במהירות ואף לחדור לבבל. עם הגיעו למפרץ הפרסי נתברר לו כי רוב האזורים הכבושים מרדו בו, כשהם מסתייעים סיוע לא מבוטל ביהודי הממלכה. הכובש אנוס היה לסגת ממרבית השטחים שכבש. שנה לאחר מכן, עם עליית הדריינוס לקיסרות, הוחזרו כל כיבושי טריינוס לפרתיה.

בימי מרקוס אורליוס (162) שוב פלשו הרומיים. סלווקיה נכבשה ואילו מסופוטמיה הפכה לפרובינציה רומית. אותו זמן התחולל מאבק פנימי חריף בממלכה הארשקית, והדבר אף הקל על ספטימיוס סוורוס להזק את מעמדה של רומי במסופוטמיה (198). פלישה נוספת לתוך פרתיה תכנן גם קרקלה, אלא שהלה נהרג בשנת 217. הפרתים אף ניסו לצאת להתקפות נגד, ואולם אלה ימי גסיסתה של השושלת הארשקית, שכן נגד המלך ארטבן החמישי התמרדה משפחת נסיכים פרסיים. היא אף גברה עליו, ואלה מקימים ממלכה ודינאסטיה חדשה — ממלכת פרס הססאנית.

עד כאן סקירת ההיסטוריה הפוליטית של הממלכה הפרתית. אולם יתכן כי ניתוח המיבנה הפנימי של הממלכה — עד כמה שהדבר אפשרי — היה מיטיב להסביר כיצד נתאפשר לקהילה היהודית להתפתח בצורתה המיוחדת. הממלכה הפרתית נבדלת הן מקודמתה האכמנידית והן מיורשתה הססאנית בכך, שלמעשה לא היוותה מעולם אימפריה מאוחדת תחת שלטון מרכזי חזק, אלא איחוד רופף של מדינות ואסאליות, אשר נאמנותן למלך הפרתי לא תמיד עמדה במבחן. הסיבות לכך ודאי מרובות, החל ממוצאם ומאופיים של השבטים הפרתיים, הנוודים ביסודם, וכלה באפס יכולתם או באי רצונם להשתית את ממלכתם על יסודות העשויים ללכד אותה, כגון החדרת דת אחת ובלעדית באימפריה. אמנם, קיימת היתה הכרה כלשהי באלים האיראניים העתיקים ואף טיפוח מסוים של דת זורואסטר, אלא שהפרתיים היו רחוקים מן ההתלהבות הדתית של האכמנידים, ועוד יותר מקנאותם של הססאנים. יתר על כן, כמשקל נגד לתרבות הפרסית עמדה לפני המלכים הפרתיים גם התרבות ההלניסטית, והחל ממיתרידטס הראשון נכלל הכינוי "פילהלן" (= "אוהב יוונות") בשמותיהם של רוב המלכים לבית ארשק. יש הטוענים כי בהקימה את בירתה קטסיפון על הגדה המזרחית של החידקל, איפשרה הממלכה לשכנתה סלווקיה לשמור על אופיה ההלני. אמנם יש

שההלניזם בפרתיה אינו אלא העתקה חיצונית של תרבות שבאה בירושה מן התקופה הסלווקית, אך מכל מקום מעידה עירבוביה תרבותית זו על חוסר כיוון פוליטי ותרבותי מצד המלכים הפרתיים. הללו הראו כשרונות רק בריכוזי צבאות לקראת הכרעות גורליות, ואולם בין נצחון גדול אחד למשנהו יכלו לעבור עשרות שנים של תככים ומזימות מבפנים, ויצירת קואליציות פנים-פרתיות על מנת להתגבר על נסיונות הדחה מעברים שונים. אופי פיאודלי מובהק זה, עם שהוא נוטה להחליש את הממלכה בכללה, הוא בחינת גורם מחזק ומלכד בנפרד של הקבוצות האתניות השונות שבתוך הממלכה. ולפי שהפיקוח מטעם המרכז על קבוצות אלה היה רופף למדי, יכלו השבטים לטפח אוטונומיה בתחומי חיים שונים, ובלבד שיכירו רשמית בעליונות השליט הפרתי.

זאת ועוד. אם אמנם זכו קבוצות אלה להגיע למידה מסוימת של כוח מדיני וצבאי, הן גם יכלו להציע למלך את שירותיהם בנסיונותיו לדכא ואסאלים אחרים בעלי נטיות מרדניות. דומה שכאן טמון סוד הצלחתה של התפתחות הקהילה היהודית בבבל. השלטון הפיאודאלי שתיארנו איפשר ליהודי בבל לגבש ולחיות את חייהם על פי דפוסי חיים מיוחדים להם, עם התערבות מינימאלית מבחוץ. וכפי שתיארנו, במידה שהיהודים הגיעו לעמדת כוח כלשהי בגלל ליכודם, הרי שהמלכים הפרתיים היו מעוניינים לטפח ידידות עמם תמורת תמיכה כפולה: הן נגד האויב הרומי מבחוץ, והן במאבקים הפנימיים נגד סאטראפים ומושלים בעלי שאיפות מסוכנות.

דוגמא מובהקת ליחס מיוחד זה תשמש אחת העדויות הבודדות ששרדו אצל יוספוס על תולדות יהודי בבל בתקופת הבית השני. בספר י"ח של קדמוניות (310—379) מובא סיפור על שני אחים יהודיים מנהרדעא, חסינאי וחנילאי, שהקימו מדינת שודדים בתוך בבל⁴. לאחר שגברו בקרב על הסאטראפ הבבלי המקומי, החליט המלך הפרתי ארטבן השלישי לקשור עמם קשרי ידידות, "מפני שרצה להשתמש בגבורת האחים היהודים ככבסן, כיוון שפחותיו היו שרויות במרידה או ברוח של ערב מרידה, והוא התעתד לעלות עליהם". מדינה יהודית זו נתקיימה חמש עשרה שנים בקירוב (20—35 לספירה), ועם נפילתה נפגעו אלפי יהודים בראקציה של בבליים ויוונים כאחד, ואילו רבים אחרים נאלצו לברוח למבצרי היהודים, נהרדעא ונציבין. מסיפור זה למדנו על מספרם הרב של יהודי בבל וריכוזיהם בערים מסוימות, דבר שחוזר כמה פעמים אצל יוספוס. הוא מדגיש, דרך משל, כי בגלל בטחונם של היהודים בנהרדעא ונציבין הפקידו שם את השקלים שנאספו לבית המקדש "והשתמשו בערים אלה כבבתי אוצר. מכאן, בהגיע הזמן, נשלחו והועלו המתנות לירושלים". אף לומדים אנו מסיפור זה על הפוליטיקה הפנימית של מלכי פרתיה ויחסי הכוחות העדינים שבין הבבליים,

היוונים והיהודים. גם סיפורו השני של יוספוס על יהודי בבל בקדמוניות כ' 17—69, סיפור גירום של מלכי חדייב (אדיאבנה), מגלה תמונה דומה. גם המלך הפרתי וגם הטוענים לשלטון חיורו אחרי תמיכתה של הממלכה הקטנה שמלכיה נתייחדו, והדבר היה בו רק כדי להוסיף לכוחה ולמעמדה של יהדות בבל.

אין ספק כי יהודי בבל היו שותפים לאיבה של הפרתים כלפי רומי. בימי מלחמת החורבן שלחו מלכי אדיאבנה תגבורת למגיני ירושלים, וזו אף הצטיינה בגבורתה (מלחמות ב' 520; ו' 356). כבר ציינו את מקומם של היהודים במרד הפרתי נגד טריינוס⁵, ותהא הסיבה להתקוממות זו אשר תהיה⁶, ברור שמאחוריה הסתתרה ההרגשה כי מוטב להיות תחת שלטון פרתי ולא תחת שלטונה של רומי. ביטוי לרגשות אלה ניתן גם בשעת חילופי המשמרות בשלטון הפרתי-פרסי, שכן בתלמוד גרמו לא פעם על חששותיהם של חכמים עם עליית בית המלכות הססאנית. כשמת ארטבן החמישי, האחרון למלכים הארשקים, הכריז האמורא רב: "נתפרדה חבילה" (עבודה זרה י, ב).

חיי היהודים בבבל בתקופה הפרתית

עד כאן עמדנו על המיוחד במסגרת המדינית של יהודי בבל בימי הבית. אולם אם באנו לתאר תולדות יהדות זו, הרי שאין להכחיש כי ידיעותינו בתחום זה כמעט אפסיות, ובפרט בכל הנוגע לחיים תרבותיים-רוחניים. את העובדה הזאת של אפס ידיעה החלו לטשטש במרוצת הזמן, ומשנהפכה יהדות בבל למרכז חיי היצירה ולמנהיגתה של היהדות העולמית החלו למלא את החסר. כך נוצר מעין אנאכרוניזם הרוואה ביהדות בבל את מרכז הכובד של עם ישראל עוד בימי הבית השני, וכאילו היא שהזרימה תורה לארץ ישראל גם בדורות קדומים. רעיון זה כבר נמצא בתלמוד הבבלי (סוכה כ, ב), והוא חוזר בצורות שונות בדברי הגאונים⁷, ואף נקלט בספריהם של מחברי תולדות ישראל בזמן החדש⁸. לגישה זו אף נתלוותה אידיאליזאציה אחרת, שכאילו פסחו על יהדות בבל כל אותן גזרות מלכות הידועות לנו מתולדות השלטון הרומי בארץ ישראל, וכתוצאה ישירה מכך יכלו יהודי בבל להתמסר לחיים יהודיים שלמים יותר, הכוללים חיי תורה פוריים במיוחד. בסקירתנו כבר ראינו, ועוד נראה להלן, כי אמנם אין למעט בחשיבות שבהבדלי המשטר והמלכויות בבבל לעומת ארץ ישראל הרומית, דבר שוודאי תרם לאופיה המיוחד של יהדות בבל. ואולם מאידך גיסא ידעה יהדות זו רדיפות גם בימי הבית, ועוד יותר בימי מלכות בית ססאן ובפרט במאה החמישית, דהיינו המאה האחרונה לתקופת התלמוד. אשר לימי הבית השני, אין בידינו לצרף אפילו עובדות בודדות לכדי

